

»Literarna kritika ni upravičena, če je na kocki krik milijonov src«: nemški avtorji v eksilu na Nizozemskem v letih 1930–1940

Els Andringa

Filozofska fakulteta Univerze v Utrechtu, Nizozemska
e.b.andringa@uu.nl

Ko je Hitler leta 1933 prišel na oblast in dal sežgati knjige prepovedanih avtorjev, so mnogi pisatelji, založniki in kritiki zbežali iz Nemčije. Nizozemska je postala središče literature v eksilu, saj sta se dva od največjih založnikov ustalila v Amsterdamu. Kako je literatura v eksilu vplivala na takratno nizozemsko literarno polje? In ali je literatura v eksilu dobila trajno mesto v nizozemski literarni zgodovini? Članek raziskuje, v kolikšni meri so odzivi v medijih izražali položaj in spremembe na uveljavljenem nizozemskem literarnem polju. Obravnava tudi vprašanje, zakaj je literatura v eksilu skoraj povsem izginila iz nizozemske literarne zgodovine, četudi je bila z njo tesno povezana.

Ključne besede: literatura v eksilu / 2. svetovna vojna / nemška književnost / Nizozemska / literarna recepcija

UDK 821.112.2.09(492)»1930/1940«

Ko so nacionalsocialisti leta 1933 prevzeli oblast v Nemčiji in dali javno zažgati knjige nezaželenih avtorjev, so mnogi pisatelji, znanstveniki in intelektualci zbežali iz države. Večina jih je najprej odšla v sosednje države in tam upala na izboljšanje razmer. Amsterdam je tako postal glavno zbirališče in poslovno središče, kjer sta v sodelovanju z vidnimi nizozemskimi založniki delovala dva izmed najpomembnejših založnikov literature v eksilu: Allert de Lange in Emmanuel Querido. Knjižna produkcija se je začela leta 1933 in se je nadaljevala do nemškega vdora na Nizozemsko v maju 1940. Med letoma 1933 in 1940 je Querido izdal 137 naslovov sedeminpetdesetih avtorjev (Walter 237–266), de Lange pa 91 naslovov devetinštiridesetih avtorjev (Schoor 85). Poleg njiju je dela avtorjev v eksilu občasno izdajalo še okrog petdeset drugih nizozemskih založnikov. Izdajali so literarna in

znanstvena dela, ki so izhajala v nemščini in so bila namenjena nemško govorečim območjem, in sicer predvsem v Švici, na Češkem, do *Anschlussa* iz leta 1938 pa tudi v Avstriji (Landschoff; Navrocka; Schoor). Tudi sama Nizozemska je bila razmeroma velik trg, saj je tam leta 1937 živelo okrog 75.000 ljudi nemškega rodu – izseljencev in beguncev (van Roon 43). Poleg tega so nemščino že od leta 1850 naprej poučevali na srednješolski ravni; s francoščino si je delila prestižni status »kulturnega jezika«; angleščino, tretji tuji jezik, ki je bil del nizozemskega šolskega izobraževanja, pa so uporabljali predvsem kot praktični poslovni jezik. Tako je visoko izobražena nizozemska »elita« z zanimanjem brala nemške knjige, kritiki pa so že desetletja spremljali nemško literaturo. Še več, najuspešnejši avtorji so bili prevedeni v nizozemščino; med njimi so bili najbolj priljubljeni Stefan Zweig, Jakob Wassermann, Thomas in Heinrich Mann, Joseph Roth, Vicky Baum in Lion Feuchtwanger. Vsi ti avtorji, celo nobelovec Thomas Mann, ki se mu Nemci niso želeli odreči, so odšli v eksil.

Do te migracije nemške literature je prišlo v zelo kratkem času, zato je zanimivo opazovati interakcijo med uveljavljenim in novim literarnim sistemom v času političnega pritiska, družbene nujnosti in zelo zapletenega trga. Knjige so bile ne le napisane v tujem jeziku, govorile so tudi o mučni izkušnji in položaju avtorjev. Če se izrazimo kemijsko: to je priložnost za opazovanje reakcij, ki se zgodijo, ko elementi pod določenimi pogoji vstopijo v dano okolje. Teh zapletenih procesov ni mogoče zlahka pojasniti, zato se osredotočamo na to, kako se je uveljavljeni nizozemski polisistem kazal v zgodnji kritični recepciji literature v eksilu in kako so se v tem sistemu pojavile prve razpoke. V sklepnem delu pa poskušamo odgovoriti tudi na vprašanje, v kolikšni meri se je literatura v eksilu ohranila v nizozemski literarni zgodovini.

Polisistemska teorija Itamarja Even-Zoharja je hevristično orodje za opisovanje strukture in dinamike spreminjajočega se literarnega polja. Even-Zohar opredeli polisistem kot sistem podsistemov, ki se med seboj povezujejo v hierarhičnem redu glede na družbeni prestiž in ekonomsko moč.¹ Na podlagi Even-Zoharjevih temeljnih konceptov opredelimo literarni podsistem kot skupino akterjev – pisateljev, založnikov, kritikov in bralcev –, ki si delijo repertoar literarne vednosti, standardov in vrednot. Literarna vednost obsega na primer naslove del in imena avtorjev, ki so referenčni okvir. Standardi in vrednote določajo merila za presojo in izbiro. Polisistem je načeloma neomejen in se stalno spreminja pod vplivom dejavnikov zunaj in znotraj literarnega polja. Ta študija se ukvarja predvsem z zunanjimi dejavniki, tj. političnimi in družbenimi omejitvami; primeri notranjih dejavnikov pa so odpor proti obrabljenim konvencijam, želja po inovacijah in boj za pripoznanje.²

Od konca 19. stoletja naprej je bila nizozemska literatura zaznamovana z ideološko segregacijo. Razpoznavni so štirje glavni tokovi podsistemov: dva verska (katoliški in protestantski), konfesionalno »nevtralni« liberalni tok in socialno-politični socialistični tok, ki deloma prehaja druge tri.³ Ti štirje ustaljeni tokovi so pronicali v vsa področja družbe, od politike do izobraževanja in zdravstva, poleg tega pa so se odsevali tudi v kulturnem življenju. Na področju literarne dejavnosti so vse štiri tokove zastopali založniki, pisatelji, bralci in mediatorji, ki so ustvarjali in brali knjige, revije, kritike in eseje. Različne vsebine teh tokov so se razlikovale po temeljnih vrednotah svojih literarnih programov in kritik. Najočitnejše vrednostno merilo katoličanov je, da mora literarno delo izražati ravnotežje med estetsko obliko in duhovno navdihnjenim pozitivnim odnosom do življenja. Protestantski program je temeljil na nameri, »da se preveri usklajenost literarnega dela z Resnico, ki nam jo razodene Božja beseda«;⁴ zahtevali so precej puritansko etiko. Socialisti so cenili realistično upodobitev družbenih dilem. Nizozemski »liberalci« tistega časa so se odlikovali po naklonjenosti individualnemu izražanju in poudarjanju notranjih estetskih vrednot. Ti tokovi so se razlikovali ne le po vrednotah, ki so sestavljale njihov literarni program in kritiko, temveč tudi po strategijah, kako nagovarjati in opozarjati svoje bralce. Denimo katoliške duhovnike je cerkev pooblastila, da naredijo seznam del, ki ne smejo biti v rabi v katoliških knjižnicah in šolah; to je bila blaga, a vseeno stroga oblika cenzure.

V obdobju po prvi svetovni vojni je prevladovalo pragmatično sobivanje strank, čeprav so se profilirale v polemičnih bojih, ki so potekali med različnimi tokovi in včasih tudi znotraj njih. Različna mnenja o ravnotežju med estetskim in konfesionalnim izražanjem so na primer delila urednike najuglednejše katoliške revije *De Gemeenschap* (Skupnost). Leta 1934 je ne-strinjanje doseglo vrhunec in dva urednika sta ustanovila alternativno revijo *De nieuwe Gemeenschap* (Nova skupnost). Kmalu se je izkazalo, da razlika ni bila samo v stopnji konfesionalne angažiranosti, ampak tudi v usmeritvi te angažiranosti: prispevek nove revije k tako imenovani »katoliški rekonstrukciji« se je zelo približal nacionalistični ideologiji nacistov.⁵ Zato ne preseneča, da se ta revija ni menila za literaturo v eksilu in je celo kazala znake antisemitizma, medtem ko je prva objavljala tudi recimo eseje Josepha Rotha in pesmi Hansa Keilsona pod psevdonimom Alexander Kailand.

Ti štirje ločeni tokovi so obstajali, dokler sekularizacija ni preobrazila nizozemske družbe v šestdesetih letih 20. stoletja; še vedno pa utemeljujejo tradicionalno nizozemsko zgodovinopisje in se kažejo v literarni zgodovini. V tridesetih letih 20. stoletja pa je recepcija moderne nemške literature odsevala tako ustaljeni sistem in hkrati sprožila proces razvoja, ki je zarezal v vse ustaljene tokove. Pri določanju meja v literarnem

polisistemu nas postopki kritične analize diskurza vodijo k natančni preiskavi lingvističnih indikacij v literarnih kritikah.⁶ Različna stališča in pogledi so še posebej očitni v kontrastivnih in komparativnih konstrukcijah, kakršna je: »Literarna kritika ni utemeljena, če je na kocki krik milijonov src.«⁷

Kombinacija negacije in pogojnika v »ni ..., če« zariše ločnico med običajno in izjemno situacijo, med standardnimi in drugačnimi normami »literarne« kritike. Če Johan Winkler trdi, da čas trpljenja zahteva odklon od sprejetih standardov, s tem namiguje na premik v literarni funkciji. Navedena izjava nakazuje razpravo, ki je začela prehajati meje različnih tokov, takoj ko se je začela pojavljati literatura v eksilu. Kadar so se kritiki ravnali zgolj po estetskih merilih, so zavračali vrsto del avtorjev v eksilu, ki so izražala dejansko stanje; kadar pa so se preusmerili k lojalnosti in empatiji, so sprejeli vizijo literature kot izrazne priče sodobne zgodovine. Ta dilema se je izražala na različne načine in z različnimi poudarki. Ugledni liberalni kritik Anthonie Donker je na primer leta 1934 napisal esej o »Literaturi in politiki v Nemčiji«, v katerem je trdil, da je

literatura s politično podlago običajno obsojena na to, da uniči naravo umetnosti zaradi preveč slepeh barv, poudarkov in kontrastov in zaradi premajhne distance do svojega predmeta. Propagandistični učinek zlahka prevlada nad čistim, nemo-tenim ozračjem zbranega ustvarjanja, ki je jedro pogosto zlorabljenega larpurlarti-istične mentalitete.⁸

Toda isti kritik hvali integriteto »realističnega romana« Heinza Liepmanna o Nemčiji in iskrenost ter pristnost avtobiografskega dela Ernsta Tollerja o mladosti v Nemčiji. Razpravo je zapletel še en dejavnik: s poudarjanjem aktualnosti in političnih implikacij so kritiki včasih opazili podobnost med deli, napisanimi v Nemčiji, in deli, napisanimi zunaj nje. Anonimni kritik je o avtorju v eksilu Lionu Feuchtwangerju zapisal:

Umetnost pravzaprav zahteva določeno mero zrelosti: neposreden *Zeit-Kunst* je le izjemoma ustvaril dela trajne kakovosti; nova »nacionalna« nemška umetnost paradokсно trpi zaradi enake slabosti kakor Feuchtwanger v drugi polovici svojega romana.⁹

Najuglednejši nizozemski liberalni kritik Menno ter Braak je razpravo zasukal še v drugo smer. Upal je, da bo avtorje, ki so preživeli grožnje in strah, zajel proces notranje revolucije, ki jih bo osvobodila obrabljenih konvencij, duhovne sterilnosti in diktatov trga. Leta 1934 je objavil esej o nemški literaturi v eksilu v tedniku *Das Neue Tage-Buch* (Novi dnevnik), v katerem je avtorje v eksilu obtožil, da pišejo tradicionalno; kritiziral je tudi medije v eksilu, češ da slepo hvalijo nova dela, namesto da bi jih presojali

po kakovosti in izvirnosti. V prvem odstavku je predstavil svoje stališče o obstoječem diskurzu:

Ko je v Nemčiji leta 1933 vzniknila »nacionalna revolucija«, se niso bili le *nemški* avtorji prisiljeni opredeliti, saj je nemška literatura zadevala Evropo, ne samo Nemčije. V sedanji Evropi pa ne moremo več govoriti o nacionalnih literaturah [...]. Čeprav se zdi na prvi pogled nespametno povsem izločiti nacionalni značaj in evropsko literaturo obravnavati kot neke vrste »kolektivni esperanto«, je še stokrat bolj nespametno videti v nacionalnosti osrednji standard.¹⁰

Literatura emigracije, poudarja ter Braak, »bi morala biti več kot le nadaljevanje. Morala bi pogumno razumeti svojo evropsko nalogo in pogajati je ne bi smela nuja po kljubovanju varljivemu mysticismu privrženecv Blubo literature.«¹¹ Ter Braakova vizija, navdihnena z Nietzschejevim »dobrim evropejstvom«, je bila transnacionalna, inovativna literatura, ki zmore preseči ozkost nacionalizma.

Nasprotujoče si strukture teh citatov kažejo razpoke in spremembe v vsebini kritičnih vrednot tistega obdobja. Nasprotujoči si vzorci so vidni povsod: estetika nasproti resničnosti, estetika nasproti lojalnosti in usmiljenju, ideologija nasproti anti-ideologiji in internacionalizem nasproti nacionalizmu. Če se vrnemo k strukturi nizozemskega polisistema, se postavi vprašanje, kako so ta stališča povezana z omenjenimi štirimi tokovi. Tu se najprej naslanjam na študijo Paula Buurmana, ki je preučeval recepcijo nemške literature v uglednih nizozemskih dnevnikih časopisih pred drugo svetovno vojno in po njej. Izbral je po en reprezentativni časopis za vsak družbeni segment in preštel, koliko sodobnih pisateljev v eksilu, pisateljev, ki so bili na seznamu simpatizerjev nacistov (sodobni SN), in drugih pisateljev, ki jih ni bilo mogoče klasificirati ali identificirati, je bilo predmet literarnih kritik. Rezultati za obdobje med 1930 in 1940 so prikazani in tabeli 1:

pisatelj	časopis			
	liberalni (NRC)	socialistični (<i>Het Volk</i>)	katoliški (<i>De Tijd</i>)	protestantski (<i>Standaard</i>)
sodobni eks.	83 (14,5%)	66 (40,5%)	17 (15,4%)	5 (18,5%)
sodobni SN	82 (14,3%)	17 (10,4%)	17 (15,4%)	2 (7,4%)
sodobni drugi	408 (71,2%)	80 (49,1%)	76 (69,2%)	20 (74,1%)
skupno	573	163	110	27

Tabela 1: Število kritik treh kategorij nemških avtorjev v nizozemskih časopisih v letih 1930–1940 (Buurman)

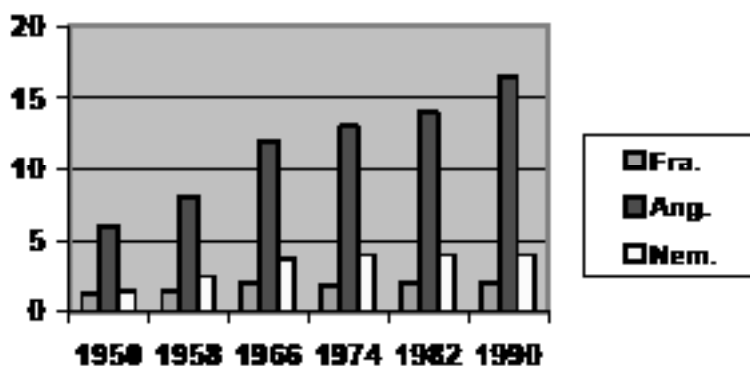
Trije rezultati izstopajo. Prvič, liberalni časopis je nemški literaturi namenjal daleč največ pozornosti, a je to čast v enaki meri namenil avtorjem v eksilu in tistim, ki so simpatizirali z nacisti. Podrobnejši pregled kritik pokaže, da večina kritikov v teh delih bodisi ni videla ali pa ni hotela videti ideologije nacionalsocializma. Včasih se zdi, da so bili le naivni, včasih pa, da so to ideologijo jasno podpirali. Enak vzorec je opaziti v katoliškem časopisu, čeprav z manj iztopajočimi številkami. Potemtakem niso vsi literarni kritiki na Nizozemskem dajali prednosti avtorjem v eksilu – to je le pravljica, ki ji je nizozemska družba hotela verjeti po vojni. Drugič, protestantski časopis se je bore malo zanimal za nemško književnost. Tretjič, socialistični časopis je prednost dajal literaturi v eksilu. Podrobnejši pregled kritik pokaže, da so socialistični literarni kritiki dajali prednost pisateljem s socialističnim ali pacifističnim profilom, med katerimi so bili Erich Maria Remarque, Andreas Latzko in Lion Feuchtwanger.

Pregled treh liberalnih, treh katoliških in ene protestantske revije iz let 1933–1935 pokaže podoben vzorec.¹² Središčna vloga liberalcev in katoličanov se kaže v preprostem dejstvu, da sta ta dva tokova dominirala na trgu revij. Primerljive socialistične revije takrat ni bilo. Protestantska revija *Opwaartsche wegen* (Poti navzgor) je tuji literaturi posvečala malo pozornosti, nemški literaturi v eksilu pa sploh nič. Nemška literatura v eksilu ni bila obravnavana niti v obeh katoliških revijah. Tretja revija, *De Gemeenschap*, je obravnavala avtorje v eksilu, emd njimi tudi nemške, vendar, kakor smo videli, šele po letu 1935. V liberalnih revijah se kaže vzorec deljenega zanimanja: dve reviji redno pišeta o literarni produkciji v eksilu, ena, *Forum*, pa le izjemoma. Sklenemo lahko, da je novemu »podsistemu« posvečala pozornost večina liberalnih medijev, majhen del katoliških in tako rekoč noben protestantski medij. Tako lahko konfesionalne segmente interpretiramo kot dejavnike, ki zavirajo proces recepcije. Pač pa so socialistični kritiki poskušali osvetliti literaturo v eksilu, a so imeli v literarnem polisistemu manj ugleden položaj.¹³

Nizozemska je postala središče literarne produkcije in distribucije in je imela krog bralcev nemških knjig. Kritike so bile objavljene v pomembnejših časopisih in revijah, poleg tega so se v istih ali drugih založniških hišah najuspešnejša dela prevajala v nizozemščino. Toda ali so te razmere omogočale, da bi literatura v eksilu dobila trajno mesto v nizozemski literarni zgodovini? Odgovor je kratek: ne. Med deli, ki so bila prevedena v nizozemščino v tridesetih letih 20. stoletja, je bila le peščica ponovno natisnjena ali prevedena. Najbolj zgovorno pa je, da nizozemske literarne zgodovine do zdaj v svoje preglede niso vključile pisateljev v eksilu, četudi so ti ostali na Nizozemskem in nazadnje začeli pisati v nizozemščini.¹⁴ V nadaljevanju povzemamo nekaj hipotetičnih razlag za takšno stanje. Ne

odgovarjamo na vprašanje »Kdo izbere?«, temveč opozarjamo na nekatere družbene omejitve, ki so usmerjale proces izločanja.

Zgodovinski položaj na Nizozemskem je bil seveda vpet v širši mednarodni kontekst. Nekateri dejavniki pa so imeli vlogo tudi v tem mednarodnem polisistemu. Vojna je prekinila družabno in kulturno življenje po vsej Evropi. Po koncu vojne je večina ljudi raje gledala naprej kakor nazaj – to je bil čas tišine in potlačenih spominov, ki je trajal desetletja. Literatura in umetnost, ki sta spominjali ljudi na temno obdobje, ki so ga ravnokar preživeli, nista bili zelo dobrodošli. Še več, v okupiranih državah je vladal odpor do nemškega jezika in kulture, močno pa je naraslo zanimanje za angleščino, jezik osvoboditeljev, kar je razvidno iz slike 1. Buurman sklene, da se je število kritik, ki so obravnavale nemška literarna dela, znatno znižalo.

Slika 1: Odstotek prevedenih naslovov od vseh naslovov v letih 1950–1990 (Heilbron)

Naslednji splošni dejavnik, ki je vplival na to, da dela avtorjev v eksilu niso postala del nizozemske literarne zgodovine, je v tem, da je vključevanje literature, napisane v tujem jeziku, za tradicijo pisanja nacionalnih literarnih zgodovin nasploh zelo neobičajno.¹⁵ Menimo, da to velja povsod. Zakaj je tako, se denimo Pascale Casanova ne vpraša izrecno, a morebiti je vzrok iskati v boju za ohranitev mednarodne veljave jezika in identitete nekega naroda. Čeprav so se raziskovalci literature vse od ruskih formalistov, čeških strukturalistov in francoskih sociologov kulture naprej zavedali zunanjih dejavnikov v literaturi, se nacionalne literarne zgodovine raje držijo tradicionalnih okvirov in tako reproducirajo že potrjene izbire. Med posebnimi razlogi, da je nemška literatura v eksilu na Nizozemskem izpuščena, je morda delitev pozornosti zaradi segmentacije polisistema. Poleg tega poetika angažmaja in solidarnosti ni bila splošno sprejeta in se je po vojni hitro umaknila umetniški avtonomiji in inovativni formi; posledica je bila povečan interes za skupino evropskih »modernističnih« pisateljev.

Dejstvo, da je tudi nekaj avtorjev v eksilu eksperimentiralo z novimi oblikami, da bi izrazili svoje izkušnje, je bilo zlahka prezrto.

Prevedel Peter Lamovec

OPOMBE

¹ Za Even-Zoharjevo lastno, malce drugačno definicijo gl. Even-Zohar 11. Za kritično razpravo o Even-Zoharjevem konceptu in operativno adaptacijo njegovih definicij gl. Andringa, »Penetrating« 522–529.

² Even-Zoharjev model deloma izvira iz zgodnejših teorij ruskih formalistov, med katerimi sta Jurij Tinjanov in Roman Jakobson, ter čeških strukturalistov. V svojih pogledih na sociologijo estetskega je Jan Mukařovský večkrat izpostavil interakcijo neločljive dinamike oddaljevanja umetnosti od tradicije in učinke družbenih struktur na estetske vrednote (Mukařovský, *Aesthetic* 22–23, 67).

³ Pravzaprav je na Nizozemskem obstajal še en tok (sicer razmeroma šibek): judovska skupnost je tam živela že od 16. stoletja naprej. Čeprav je bila njena družbena in kulturna vloga od druge polovice 19. stoletja naprej velika, je nizozemsko zgodovinsko pismo ni prepoznalo kot pomemben segment nizozemske družbe. Tako tudi nizozemska judovska literatura, ki je imela že od poznega 19. stoletja naprej posebne značilnosti, ni dobila mesta v nizozemski literarni zgodovini. Za vpliv na recepcijo literature v eksilu gl. Andringa, »Begegnung«.

⁴ Roel Houwink v literarni reviji *Opwaartsche wegen* (1936/1937: 66).

⁵ Ta kontroverznost je dokumentirana v: Van Faassen, Chen in Asselbergs.

⁶ Razlago in primere tega procesa podaja Andringa, »Grenzübergänge«.

⁷ Johan Winkler v kritiki antologije poezije avtorjev v eksilu (*Verse der Emigration*, »Verzi emigracije«) v dnevniku *Het Volk* (Ljudstvo) z dne 16. maja 1935. Winkler in *Het Volk* spadata v socialistični tabor. Winkler sicer nagovarja tudi bralce in kritike liberalnega tabora, naj se v tem mučnem stanju odrečejo ekskluzivni in individualistični estetiki. Prevod nizozemskih citatov je kolikor mogoče dobeseden; nismo poskušali olepševati stilističnih lastnosti, značilnih za tisto obdobje.

⁸ Anthonie Donker v *Critisch Bulletin* (1934, 43–47: 43). Ta literarni kritik predstavlja liberalni tabor.

⁹ Anon., »Nieuwe Deutsche romans. Emigrantenuitgaven«, objavljeno v desno usmerjenem liberalnem dnevniku *De Telegraaf* (Telegraf) z dne 1. marca 1934.

¹⁰ Menno ter Braak v *Das Neue Tage-Buch* (29. december 1934: 1244–1245).

¹¹ »Blubo« se nanaša na »Blut und Boden« (kri in gruda) ideologijo nacionalnih socialistov.

¹² Liberalne revije so bile *Forum*, *Critisch Bulletin* (Kritični bilten) in *De Gids* (Vodnik), katoliške *De Gemeenschap*, *De nieuwe Gemeenschap* in *Roeping* (Klic), protestantska pa *Opwaartsche wegen*.

¹³ Čeprav ni bilo reprezentativne literarne revije s socialističnim profilom, je nekaj posameznih socialističnih literarnih kritikov (Nico Rost, A. M. de Jong in Jef Last) energično podpiralo literaturo v eksilu. Objavljali so v socialističnih dnevnikih in tednikih ter v različnih liberalnih literarnih revijah. Pomembni so bili tudi kot prevajalci.

¹⁴ Elisabeth Augustin se je na primer nizozemščine naučila, preden je emigrirala; takoj je začela pisati v nizozemščini, in sicer tako dobro, da so bili njeni romani obravnavani in objavljeni, kakor da bi jih napisal nizozemski avtor. Kljub temu njena prepoznavnost ni bila zadostna, da bi si prislužila mesto v nizozemski literarni zgodovini.

¹⁵ V standardne literarne zgodovine niso vključene niti literature manjšinskih jezikov v istem geopolitičnem prostoru. Na severu Nizozemske ime provinca Friesland svoj jezik; literarna tradicija te province je morda res skromna, a v zadnjih nizozemskih literarnih zgodovinah ni omenjen niti njen obstoj. Tu torej zopet naletimo na konvencijo, po kateri v literarni zgodovini prevladuje literatura z največjo stopnjo pripoznanosti in intelektualnega vpliva, ne pa povezava literature z zgodovino in družbo, ki ju odseva.

LITERATURA

- Andringa, Els. »Penetrating the Dutch Polysystem. The Reception of Virginia Woolf, 1920–2000«. *Poetics Today* 27.3 (2006): 501–568.
- — —. »Grenzübergänge. Das niederländische Polysystem im Spiegel der Rezeption ausländischer Literatur«. *Grenzen der Literatur. Zu Begriff und Phänomen des Literarischen*. Ur. Simone Winko, Fotis Jannidis in Gerhard Lauer. Berlin: Walter de Gruyter, 2009. 455–488.
- — —. »Begegnung jüdischer Literaturen. Bedingungen der Rezeption deutscher Exilliteratur im niederländischen Polysystem«. *Arcadia* 44.2 (2009): 289–316.
- Buurman, Paul. *Duitse literatuur in de Nederlandse dagbladen 1930–1955. Een historisch-documentaire receptie-onderzoek*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 1996.
- Casanova, Pascale. *The World Republic of Letters*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2004 (1999¹).
- Even-Zohar, Itamar. »Polysystem Theory«, »The Literary System«, »The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem«. *Poetics Today* 11 (1990): 9–26, 27–44, 45–51.
- Heilbron, Johan. »Nederlandse vertalingen wereldwijd – Kleine landen en culturele mondialisering«. *Waar in een klein land: Nederlandse cultuur in internationaal verband*. Ur. Johan Heilbron, Wouter de Nooy in Wilma Tichelaar. Amsterdam: Prometheus, 1995. 206–252.
- Landshoff, Fritz H. *Amsterdam Keizersgracht 333 Querido Verlag. Erinnerungen eines Verlegers*. Berlin: Aufbau Verlag, 2001 (1991¹).
- Mukařovský, Jan. *Aesthetic Function, Norm, and Value as Social Facts*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1979 (1936¹).
- Navrocka, Irene. »Kooperationen im deutschsprachigen Exilverlagswesen«. *Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch* 22 (2004): 60–83.
- Roomse ruzie: de splitsing tussen »De Gemeenschap« en »De Nieuwe Gemeenschap«. Ur. Sjoerd van Faassen, Salma Chen in Bernard Asselbergs. Nijmegen: Vantilt, 2007.
- Roon, Ger van. »Het beleid van de Nederlandse regering tegenover Hitler-Duitsland, 1933–1940«. *Nederland en het Duitse Exil 1933–1940*. Ur. Kathinka Dittrich in Hans Würzner. Amsterdam: Van Gennep 1982. 40–48.
- Schoor, Kerstin. *Verlagsarbeit im Exil: Untersuchungen zur Geschichte der deutschen Abteilung des Amsterdamer Allert de Lange Verlages 1933–1940*. Amsterdam: De Lange/Rodopi, 1992.
- Walter, Hans-Albert (ur.). *Fritz H. Landshoff und der Querido Verlag 1933–1950 [=Marbacher Magazin 78]*. Marbach: Deutsche Schillergesellschaft, 1997.